

відрізняються соціальною структурою й датуванням. Якщо могильники Чауш, Плавні I, Балабани, Курчі майже цілком віднесені до середини IV ст. до н.е. і можуть бути пов'язані з політичною діяльністю царя Атея, то інші могильники залишені населенням у низов'ях Дунаю ближче до кінця IV ст. до н.е. [14, 55 – 57].

Своєрідність цієї групи пам'ятників насамперед зумовлена тим, що землі Нижнього Подунав'я являють собою контактну зону найбільших культурно-етнічних спільнот, що характеризують в VI – III ст. до н.е. увесь Північно-західний регіон Північного Причорномор'я. Скіфське, фракійське населення й мешканці західнопонтійських міст контактували, збагачували один одного з неорієнтованою силою на різних етапах своєї історії. Як відомо, із середини IV ст. до н.е. починається ланцюг численних військових зіткнень, переміщень племен, складних політичних подій. Це не могло не позначитися на матеріальній культурі скіфів у Нижньому Подунав'ї. Однак поява нових елементів матеріальної культури майже не відчутна до кінця IV ст. до н.е., оскільки ще міцні старі традиції. В міру залучення до складних політичних подій, а також з розпадом єдиного центру починається поступова зміна всього культурного вигляду окремих племінних об'єднань. Дослідження археологічних пам'ятників кінця IV ст. до н.е. дає нам підстави говорити про ряд істотних особливостей у матеріальній культурі скіфів у пониззі Дунаю, які відрізняють її від сусідніх районів Скіфії й виділяють її в окрему локальну групу. Розташування поблизу західнопонтійських центрів Фракії привело до появи в матеріальній культурі скіфів значного відсотка імпорту: фібул фракійського типу, браслетів, незначної кількості кераміки як ліпної фракійської, так і античної, а також предметів, пов'язаних з кельтською культурою (фібули кельтського типу).

Отже, археологічні розвідки скіфських пам'ятників у степах Нижнього Подунав'я, доповнюють загальну історію скіфського населення, підтверджують дані письмових джерел і дозволяють вирішувати спільні завдання з реконструкції соціально-економічних та соціально-культурних відносин скіфів у Північно-Західному Причорномор'ї.

1. Бойко О.Д. *Історія України*. – К., 2001.
2. Верховцева І.Г., Дізанова А.В. *Українське Подунав'я як історико-культурний регіон // Гуржійські історичні читання: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2009.*
3. Ойстрах Т. И. *О датировке Суворовского курганного могильника // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур*. – К., 1991.
4. Раевский Д. *Скифы, кто они и откуда пришли? // Наука и жизнь*. – 1993. – № 5.
5. *Давня історія України: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1994.*
6. Павленко Ю.В. *Передісторія давніх русів у світовому контексті*. – К., 1994.
7. Кирилюк С. *Измаил: Кр. ист. очерк*. – Одесса, 1959.
8. Білик Б.І. та ін. *Історія України. Від праісторії до княжої доби української історії: Конспекти лекцій*. – К., 1992.
9. *Українська та зарубіжна культура / За ред. М.М. Закошча*. – К., 2000.
10. Каминская Н.М. *История костюма*. – М., 1986.
11. Редина Е.Ф. *Позребальний обряд скифов Днестро-Дунайських степей // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья*. – К., 1989.
12. Мелюкова А.И. *Скифия и фракийский мир*. – М., 1979.
13. Субботин Л.В., Охотников С.Б. *Скифские погребения Нижнего Поднепровья*. – К., 1981.
14. Редина Е. Ф. *Нижнедунайская группа скифских памятников // История и археология Нижнего Подунавья*. – Рени, 1989.

Н. А. Пантюхова

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В ПОЛТАВСЬКОМУ ПОЛКУ XVIII ст.

Полтавський козацький полк, один із полків Лівобережної України за багаторічне існування завжди перебував у центрі майже всіх значних подій в Україні. Протягом 135 років (1648 – 1782 рр.) землі сучасної Полтавщини перебували в складі Гетьманської держави – Війська Запорозького. Державна територія складалася з полків, які ділилися на сотні, а останні – на курені. Територія, яку вони займали, неодноразово змінювалась, перекроювалась. Адміністративними центрами полків були найбільші і найкраще укріплені міста і містечка полку, вони і давали назву певній адміністративній і військової одиниці.

Існує кілька версій щодо дати виникнення Полтавського полку. Найвірогіднішим є 1648 р., не раніше початку червня [2, 21]. Вважаємо, що полк був створений у результаті адміністративної реформи, проведеної гетьманом Б. Хмельницьким на звільненій території 1648 – 1649 рр. Всього в 1649 р. полк налічував 18 сотень. На середину XVIII ст., у зв'язку зі створенням пікінерських полків, почався новий переділ його території. Прикордонні сотні потрапили під подвійне командування адміністрацій Полтавського та Дніпровського пікінерських полків.

Полтавський полк зник з карти козацької України одночасно із Запорізькою Січчю, знищеною царськими військами влітку 1775 р., а його територія вклучена до Російської імперії. Офіційно полк припинив своє існування в 1782 р., хоча залишки полково-сотенного устрою зберігалися ще на початку XIX ст. [2, 23]. Полки Гетьманщини були ліквідовані в кілька етапів. Першим припинив своє існування Полтавський полк. У 1764 р. більша частина полкової території (13 сотень) була анексована і приєднана до новоствореної Новоросійської губернії. У 1775 р. до Новоросійської губернії приєднано решту сотень, а полк ліквідовано. Після цього Полтавщина на 20 років опинилася поза межами колишньої Гетьманщини.

Неоцінним джерелом з історії Полтавського полку другої половини XVIII ст. є Румянцевський опис України 1767 – 1769 рр. На сьогодні збереглася лише частина документа, яка стосується кількох сотень полку (Великобудиська, Полтавська, Полтавська перша, Полтавська друга та Решетилівська сотні) [1, 3]. П. Румянцев, ознайомившись зі становищем в Україні, 1765 р. запропонував Малоросійській колегії провести генеральний опис України. Було розроблено чотири форми перепису для міста, для козацьких господарств, для приватних господарств, для коронних і монастирських маєтків. У формі для міст вимагалось записувати географічне положення міста, його укріплення, казенні будови, громадське управління, ярмарки і торги, міські землі, магістратські та ратушні прибутки, кількість дворів і бездвірних хат, найманих робітників, умов, за яких вони працювали. Передбачалось проводити подвірний опис всіх міщан зі зазначенням вулиці, де вони мешкали, кількість кімнат у будинку, ім'я господаря, членів сім'ї, прислуги, їх вік, стан здоров'я, чим займаються, кількість землі, худоби, прибутки.

За Інструкцією опису козацьких маєтків вимагалось описати двір козака, будови, сімейний стан, володіння землею, лісом, угіддям, промислами, прибутки. В описі коронних, монастирських і урядових маєтностей вимагалось називати географічне положення села, записати власника, описати панський двір, будинок (дерев'яний чи кам'яний), кімнати, амбри, стайні, сараї, землі посівні,

ліси, млини, винокурні, шинки, прибутки, кількість посполитих селян, дворів і бездвірних хат, повинності. Козацька старшина ухилилась від опису, оскільки його проводили російські чиновники, які не знали місцевих умов. Особливо важко розібратись у мірах землі (упругах, чвертях, четвертухах, шостках, пляцах).

Опис розпочався у вересні 1765 р. і був завершений в лютому 1769 р. за наказом П. Рум'янцева. У Рум'янцевському описі 969 томів, що містять відомості про 3,5 тис. населених пунктів. Кожний том має 300 – 1000 аркушів [1, 3]. У більшості полків опис не завершено, матеріали не впорядковані, але при вивченні формування землеволоніння, соціальної структури і майнового стану населення, правового становища різних категорій людей Рум'янцевський опис є неоцінним джерелом.

На демографічну ситуацію Полтавського полку головний вплив робили природний приріст і розселення місцевого населення. Середньорічний приріст у Гетьманщині був досить високим і загалом перевищував середній показник по Російській державі. Водночас, в окремих місцевостях, в окремі періоди населення різко скорочувалося від тяжких наслідків стихійних лих, епідемій, а також жорсткого соціального гніту з боку місцевих і прибулих можновладців. Інколи населення цілих сіл розходилося в різні місця, не витримуючи непомірного грошового збору на утримання російського війська. Загальна ж кількість населення краю на початку XVIII ст. дорівнювала приблизно 600 тис. осіб, а козацького війська – 30 тис. [2, 65].

У часи Гетьманської держави на Лівобережжі складалася ієрархічна структура суспільства на чолі з кількома десятками шляхетсько-старшинських родин, які перебрали до своїх рук практично всі урядові посади. У руках старшини скупчилися величезні земельні ресурси, почасти затверджені гетьманською владою старі володіння, почасти надані за службу рангові маєтності, а більше – скуплені або й просто захоплені силою в козаків і посполитих. Крім старшини й шляхти, в козацькій державі широкими правами й привілеями користувалося православне духівництво. Воно мало свій автономний церковний суд. Церковні, монастирські землі, а також маєтки духовних власників були звільнені від військових зобов'язань і державних повинностей. У гетьманській Україні духівництво не становило замкнутого стану. Його ряди постійно поповнювалися за рахунок козацтва, міського та посполитого населення. У XVIII ст. на землях Гетьманщини нараховувалося 60 монастирів і скитів. З них на Полтавщині найбільш відомими були Преображенський Велико-Будищанський скит, Преображенський Сокольський монастир, Спаський Будиський скит, Михайлівський Сорочинський монастир, Успенський Бистрицький монастир, Успенський Нехворощанський монастир, Хрестоздвиженський Полтавський монастир.

Проміжне становище в Гетьманській державі займав козацький стан. Як служилий стан козацтво було неоднорідним. Найбільшу групу становили «городові» козаки, які, на відміну від «низових» (запорозьких), мешкали на «волості», тобто в містах, містечках, селах і хуторах. Своєю чергою, городові козаки, залежно від статків, поділялися на «кінних» і «піших». Найчисельнішу частину городового козацтва становили «старовинні» або «старі» козаки, які «від діда до батька і самі» служили у війську. Їхня кількість не була постійною.

У той же час, незадоволені московською владою і старшинською політикою, козаки й посполиті Полтавського полку у XVIII ст. масово переходили на правий берег Дніпра, відходили до Запоріжжя, шукаючи там вільного життя. Близькість до Запоріжжя мала для Полтавщини особливе значення. Залишаючись аванпостом

проти татар, Запорозька Січ, з одного боку, була своєрідним знаряддям для пом'якшення соціальної напруги, з іншого – бунтівлива січова голога завжди була готова підтримати повстання в козацьких полках.

Основу продуктивних сил у Гетьманській державі становило селянство, яке протягом XVIII ст. потрапило в кріпосну залежність. Так, у 1760 р. селянам дозволено переходити на нове місце лише з дозволу попереднього власника і без майна. Це ще не було повним закріпаченням, але до нього практично залишався один крок. За загального співвідношення різних категорій населення краю більшу частину становили селяни, які вже не були підданими Війська Запорозького, тобто вільними орачами, людьми приватного підпорядкування.

Населення міст і містечок цього періоду було різнобарвним. Міста Лівобережжя розподілялися на магистратські (з магдебурзьким правом) і ратушні (без такого права). Перші вважалися привілейованими й мали самоврядування, судочинство, податкову систему, право на володіння землею, певні пільги для населення щодо ремесла й торгівлі. Ратушні міста значною мірою залежали від старшинської адміністрації. Значна частина містечок взагалі не мала власного управління. На Лівобережній Україні до поглинення її Російською імперією міські населені пункти зростали швидкими темпами: 1783 р. тут нараховувалося 33 міста і 89 містечок (з 8,3 тис. поселень), у 1786 р. – відповідно 35 і 112. Чисельність міського населення дорівнювала приблизно 60 тис. (6% населення регіону) [3, 288]. Будучи центрами сотень, міста виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції.

Важливу роль у формуванні етнічного складу й національної території відігравали міграції та освоєння нових земель. На Лівобережжі в кінці XVII – XVIII ст. вже не спостерігалось такого масового та активного заселення, як у попередній період. Заснування нових населених пунктів тут відбувалося досить повільно. Загалом Полтавщина була заселена густо, але нерівномірно. Населення тулилося до річок, а найменш заселеними були степові простори Середнього Повороскля. Нові поселення з'явилися тут лише після усунення у XVIII ст. загрози татарських вторгнень. Значна частина земель у південній частині краю до кінця XVIII ст. перебувала «впустці», тобто не оброблялася.

За деякими підрахунками, на території Полтавщини в останній чверті XVII – XVIII ст. з'явилося приблизно 30 сіл, заснованих переважно біженцями з Правобережної України. Села стихійно засновували також козаки, що тікали з Правобережжя, рятуючись від утисків польської шляхти. Так, виникло с. Коряївка (перша сотня Полтавського полку). Місця для поселень переселенці, як правило, обирали самостійно. В окремих випадках райони під заснування нових населених пунктів визначалися царським урядом або старшинською адміністрацією. Як правило, це були вільні землі, придатні для обробітки. Переселенці на певний термін звільнялися від сплати державних податків.

Заселення Лівобережжя відбувалося також за рахунок переселенців із Росії, Білорусії, Молдавії та інших країн. Досить значними в краї були грузинські поселення. Грузини емігрували до Росії в 1725 р., разом із картлійським царем Вахтангом I, утворивши велику колонію в Москві. Указом імператриці Анни Іоаннівни 1738 р. їм були відведені землі на території Гетьманщини, зокрема, в Лубенському, Миргородському, Полтавському та Прилуцькому полках. Тут поселились переважно вояки Грузинського гусарського полку (2305 родин). Загалом із московської колонії на Полтавщину перебралися близько 1,5 тис. осіб. Грузинські поселення існували

в Багачці, Біликах, Великих Будишах, Келеберді, Кобеляках, Лохвиці, Миргороді, Старих і Нових Санжарах, Устивиці, Хоролі, Чорнухах.

Незважаючи на динаміку етносоціальних процесів, більшість населення Полтавського полку становили українці. Представникам українського етносу належало першорядне місце в процесах заселення та освоєння полтавських теренів. Відсоток іноетнічних поселенців був незначний і не мав істотного впливу на етносоціальну структуру регіону.

1. *Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Показчик населених пунктів.* – К., 1959.
2. *Мокляк В.О. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття.* – Полтава, 2008.
3. *Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* – К., 1997.

А. М. Шевченко

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ БУДЖАКУ В ХІХ ст.

У наукових дослідженнях проблема соціально-економічного розвитку Буджаку (Південної Бессарабії) не набула окремого висвітлення. Сучасні українські науковці (А. Тичина, О. Бачинська, С. Мельник,) приділили фрагментарну увагу соціальній структурі населення цього регіону. Певною мірою це викликано розбіжністю статистичних даних щодо соціального складу населення у ХІХ ст. Так, відомості загальноросійських переписів не співпадають з статистичними додатками до щорічних звітів бессарабських губернаторів. У деяких випадках одні і ті ж особи з привілейованого населення зараховувалися до різних категорій.

Метою статті є висвітлення основних груп населення краю, визначення кількісних характеристик цих груп та вплив економічного становища на соціальну диференціацію.

У першій половині ХІХ ст. понад 97 % населення краю складали селяни та близькі за статусом до них молдавські різночинці. Згідно з неповними даними перепису 1817 р., у Бендерському повіті мешкали 121 сім'я мазил і 6 сімей рупташей, в Ізмаїльському – 74 родини мазил. 1827 р. у колонії Чадир-Лунга Ізмаїльського повіту проживали 4 особи з стану мазил, у с. Валя-Пержа – 8, с. Гаджикей – 3, с. Енікей – 8, с. Кожданголи – 7 [1, 60, 62].

На відміну від українських губерній, селяни, мазили і рупташи були особисто вільними і сплачували різні за формою види феодальних та державних повинностей, що значно прискорювало поширення ринкових відносин в господарстві краю. У порівнянні з селянами, досить нечисленною була кількість ремісників, купців. За переписом 1844 р., ремісники складали 1,2 % населення Ізмаїла, 1,6 % – Аккермана, 2,3 % – Рені. Купецтво було представлено поодинокими особами, які здебільшого мешкали в Аккермані, Ізмаїлі [2, 63].

Дворянське населення Буджаку складало російські урядовці та військові. За переписом 1827 р., в Ізмаїльському повіті дворян нараховувалося 43 особи (27 чоловіків та 16 жінок), близько 0,08 % повітового населення. Відставних офіцерів – 54 особи (0,1 %), відставних нижчих чинів – 67 (0,12 %), польських шляхтичів – 66 (0,12%)

Достатньо нечисленним було міське населення. За переписом 1819 р., населення Ізмаїла складало 6570 осіб, Аккермана – 5472, Рені – 1547, Кілії – 3620, Кагула – 1530, разом – 15 679 осіб. За переписом 1844 р.,

чисельність міського населення зросла до 60 тис. осіб (понад 25 % населення краю). Найбільшими містами регіону залишалися Ізмаїл (27 852 осіб), Аккерман (16 241), Рені (6532), Кілія (5932) [2, 63].

Значна кількість міських мешканців була лише номінально прописана у містах, а мешкала у навколишніх селах і займалася землеробством, скотарством або рибними промислами. Так, 1819 р. у Ізмаїлі мешкали 404, у Рені – 194 болгарські сім'ї, які займалися скотарством. 1843 р. в Ізмаїлі нараховувалося 131 особа відставних нижчих чинів, з яких 93 займалися хліборобством, 38 – промислами [2, 59].

Влучно охарактеризував соціальну структуру краю першої половини ХІХ ст. російський урядовець П. Свіньїн: «У більшості міст населення ще не поділене на стани... основними промислами є скотарство, рибальство та садівництво» [3, 396 – 399].

За румунського панування (1856 – 1878 рр.) відбулося остаточне відокремлення ремісничого виробництва від сільського господарства, поширення торговельних зв'язків з країнами Європи, що позитивно позначилося на соціальних змінах. Більшість населення продовжували складати селяни – 113,5 тис. осіб (82,2 % населення), значно зросла кількість ремісників – 15,7 тис. осіб (11,5 %), купецтва – 2,5 тис. (1,8 %), у краї остаточно оформилося духівництво – 2,2 тис. осіб (1,7 %), та румунське боярство – 2,1 тис. (1,7 %) [4, 124 – 125].

Кількість міщан зросла до 39,6 % населення краю. Найбільшими містами Буджаку були Ізмаїл (32 тис.), Кагул (9,6 тис.), Болград (6,6 тис. мешканців). Хоча румунські статисти прираховували до міщан мешканців посадів Вилково, Тузли, Болграда, які, за свідченням секретаря Бессарабського губернського статистичного комітету О. Стунова, не відрізнялися від звичайних сіл. Так, за румунськими джерелами, 29,5 тис., з 55 тис. міщан, займалися сільським господарством. Власне міське населення не перевищувало 15 % загальної кількості населення і здебільшого складалося з ремісників (15 тис. осіб), купецтва (2 тис.), румунського боярства та урядовців (1,8 тис. осіб). Зменшення міщан було зумовлене масовою еміграцією болгар та росіян до Росії. Протягом 1861 – 1862 рр. край полишили 25,1 тис. болгар, переважно купців та колоністів, а також кілька тисяч російських купців та дворян [5, 108].

Наприкінці ХІХ ст. соціальна картина суттєво не змінилася. Бурхливий індустріальний розвиток 1880 – 90-х рр. майже не торкнувся регіону, де не було покладів вугілля та руди, а більшість підприємств залишалися ремісничо-мануфактурного типу.

За всеросійським переписом населення 1897 р., в Аккерманському повіті 76,3 % населення складали селяни та 21,8 % міщани і ремісники. Частка дворян не перевищувала 0,5 %, духовенства – 0,4 %, купецтва – 0,2 %. Як і раніше, основу населення складали селяни та ремісники, які також займалися землеробством.

В Ізмаїльському повіті селяни складали 66 % населення, міщани – 31,6 %, дворяни – 0,6 %, духівництво – 0,7 %, купецтва (26 осіб) було обмаль. Отже, за 1859 – 1897 рр. фактично зникло купецтво та дворянство краю, значно скоротилася частка селян. Частка міщан, разом з ремісниками, майже не зазнала змін, що свідчить про аграрну специфіку економіки краю [6, 8].

Наприкінці ХІХ ст. найбільшим містом стає Аккерман (близько 28 тис. осіб). Йому поступалися Ізмаїл (22 тис. осіб), Болград (12 тис.), Кагул (7 тис.), Рені (8 тис. осіб). Міщани складали 23 % населення. У містах проживала більшість дворян краю (в Ізмаїльському повіті 1109 з 1525 осіб), купецтва (в Аккермані 330 з 494 осіб, в містах Ізмаїльського повіту – 11 з 26) та ремісників,